

ZEBO MIRZO LIRIKASIDA PSIXOLOGIZMNING METAFORIKLASHUVI

Sh. Usmonov,
Qarshi davlat universiteti
Yangi o'zbek adabiyoti va
adabiyot nazariyasi kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada metafora-nutq hodisasi sifatida, biror leksema denotatining tashqi, zohiriy o'xshashligi asosida boshqa bir ma'noni ifodalashda qo'llanilishidir. Metoforalar til hodisasi sifatida tashqi o'xshashlikni anglatadi. Bu badiiy adabiyotda istiora, tashbeh, oksimoron kabi san'at turlarining hosil bo'lishida faol ishtirok etadi. Badiiy matnning nutqdagi emotsional-ekspressivligini ta'minlashda metaforizatsiya muhim rol oynaydi. Metaforizatsiyaning asosida qiyoslash oqibatida erishilgan o'xshatish g'oyasi yotadi.

Kalit so'zlar: mumtoz she'riyat, metafora, emotsional-ekspressivlig, o'rin jihatdan o'xshashlik, shakl jihatdan o'xshashlik, shakl jihatdan o'xshashlik, vazifa yoki harakat o'xshashligi.

Аннотация. В статье как метафорично-речевое явление денотат лексемы используется для выражения другого значения, основанного на ее внешнем, кажущемся сходстве. Метафоры как языковое явление означают внешнее сходство. Принимает активное участие в создании таких форм искусства, как метафора, аллегория и оксюморон в художественной литературе. Метафоризация играет важную роль в обеспечении эмоциональной выразительности художественного текста в речи. Метафоризация основана на идее сравнения.

Ключевые слова: классическая поэзия, метафора, эмоционально-выразительность, сходство по месту, сходство по форме, сходство по форме, сходство в задаче или действии.

Abstract. In the article, as a metaphor-speech phenomenon, the denotation of a lexeme is used to express another meaning based on its external, apparent similarity. Metaphors, as a linguistic phenomenon, mean an external similarity. It takes an active part in the creation of art forms such as metaphor, allegory, and oxymoron in fiction. Metaphorization plays an important role in ensuring the emotional expressiveness of the artistic text in speech. Metaphorization is based on the idea of comparison.

Key words: classical poetry, metaphor, emotional-expressiveness, similarity in place, similarity in form, similarity in form, similarity in task or action.

XX asr o'zbek she'riyatiga nazar tashlaganimizda metaforik obrazlarning tarkibiy xususiyatlari mumtoz she'riyatimiz an'alariga yaqinligi va ularni rivojlantirish yo'lidan borilganligining guvohi bo'lish mumkin.[1. 8]

Ma'lumki, Sharq poetikasida metafora "istiora" atamasi bilan qo'llanilgan bo'lib, u haqidagi nazariy qarashlar VIII-XV asrlarda mumtoz poetikada ilmi sanoe, ilmi badoe doirasida o'rganilgan. Sharqning ulug' she'rshunoslari Ibn Xaldun, Umar Roduëniy, Rashiddin Votvot, Shamsiddin Qays Roziy, Atoulloh Husayniy va Shayx Ahmad Taroziy asarlarida she'riy san'at turi sifatida istioraning asosiy xususiyatlari talqin qilingan. Jumladan, Rashiddin Votvot u haqida "Bu san'at hamma tillarda tez-tez uchrab turadi, qachonki yaqin va tabiiy (ikkinchi bir ma'no anglatasa, bu bilan nutq ziynatlangan bo'ladi)"[2. 259.] deb èzadi. Atoulloh Husayniy undagi boshqa jihatga

e'tibor qaratadi: "Istiora majozning bir navidur. Haqiqat lafzni, o'z yasog'i, ya'ni nimani mo'ljallab yasag'on bo'lsalar o'shul ma'noda qo'llamoqtin iborattur. Majoz lafzni o'z yasog'idin o'zga ma'noda yasog'u lafzu o'shal ma'no orasindag'i biror aloqa-yu munosabatga asoslanaroq qo'llamoqtin iborattur, o'z yasog'ida tushunmakka moni' bo'lg'uchi jumladoshi keltirmak sharti bila. Masalan, sher derlar andin yuraklig kishini ifoda etarlar... Istiora... so'zning mukammal ziynatidur vafasohatu balog'at arbobi qoshinda haqiqattin yaxshiroqtur"[3. B. 64] Shayx Ahmad Taroziy istiorani "... bir lafzini haqiqiy ma'nodan elitib, yana o'zga yerda oriyat tariqi birla keltururlar"¹ deb ta'riflaydi. Fitrat ta'rificha istiora "Bir so'zning o'z ma'nosidan boshqa bir ma'nosi uchun ishlatilmakidir, shul shart bilankim, u so'zning o'z ma'nosi bilan yangi ma'nosi o'rtasida bir turli o'xshashlik bo'lsun". [4. 68]

Metafora so'zi asli yunon tilidan olingan bo'lib, "ko'chish, ko'chirish" kabi ma'nolarni ifodalashi hammamizga ma'lum. Ushbu hodisa qadimgi davrlardan insonlarning diqqatini tortgan. Metafora-nutq hodisasi sifatida, biror leksema denotatining tashqi, zohiriy o'xshashligi asosida boshqa bir ma'noni ifodalashda qo'llanilishidir. Tilshunos olim S.Karimovning yozishicha metafora yashirin o'xshtish bo'lib, oddiy qiyoslashdan farq qiladi, agar oddiy o'xshatish har doim ikki asosdan tarkib topsa, metaforada faqat ikkinchi a'zo, faqatgina o'xshatilgan narsa qoladi, o'xshagan narsa esa tushib qoladi, uning uning mazmuni matn tarkibidan anglashilib turadi, bundan xulosa chiqarish mumkinki, metafora asosida ma'noning ko'chirilishida tasvirlanishi lozim bo'lgan a'zo boshqa bir tushuncha orqali idrik etiladi.[5 B. 64] Metaforalar til hodisasi sifatida tashqi o'xshashlikni anglatadi. Bu badiiy adabiyotda istiora, tashbeh, oksimoron kabi san'at turlarining hosil bo'lishida faol ishtirok etadi.

Badiiy matnning nutqdagi emotsional-ekspressivligini ta'minlashda metaforizatsiya muhim rol oynaydi. Metaforizatsiyaning asosida qiyoslash oqibatida erishilgan o'xshatish g'oyasi yotadi. Metaforada tashqi o'xshashlik to'rt jihatga qarab belgilanadi:

- 1)o'rin jihatdan o'xshashlik asosida metaforiklashuv;
- 2)shakl jihatdan o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi;
- 3)belgi mutanosibligi asosida ma'no ko'cjishi;
- 4)vazifa yoki harakat o'xshashligi asosida ma'no ko'chishi.

Lirik psixologizmning tasvir obekti sifatida metaforalashuvning har to'rt jihatini she'riyatda kuzatish mumkin. Zebo Mirzo ishqiy she'rlarida lirik psixologizmning tasviri sifatida an'anaviy va individual(original, ohori to'kilmagan) metaforalar ham uchraydi.

Bilaman: men uning tengi emasdim,

Lekin sevdim tengsiz muhabbat bilan.

Hijron tunlarida bor edi qasdim,

Men uni o'qidim yoniq dard bilan.

Ushbu misradagi "yoniq darda" birikmasi an'anaviy metafora sifatida belgi o'xshashligi asosida lirik qahramonning alamli hijron qismatini yuqori rakurslarda boshidan o'tkazganligini ifodalab kelmoqda.

Keyingi misralarda esa hayotiy detal orqali ajjoyi metaforiklashuv holatini bera olgan:

Yo'mg'irlar qo'lida titrab ezilgan

Bir xazon bargchalik sevilgandirman.

Inson qurigan xazon barglarni qo'lga olib ezsa, u qayta o'z shaklini ololmaydi, o'ziga kelolmayotgan, o'zligini topolmayotgan poetik qahramon psixologik holatida ham xuddi shunga o'xshagan holat hukmron.

Shoiraning "Intiqlik" nomli she'rida ikki qatlamli metaforani kuzatish mumkin:

Tuni bilan yog'gan yomg'irlar

Yuvib o'tdi tongning yuzini

Men izladim

o'zim uchun sir

bo'lgan baxtning yorug' izini... [6 B-12]

Odatda metaforalar tashqi o'xshashlikni ma'lum ko'rinib turuvchi xususiyatlar asosida beradi. Masalan, "yer yuzi, kitob yuzi" kabi, ammo "tong yuzi" va "baxtning yorug' izi" kabi birikmalarda kitobxon dastlab tashqi o'xshashlikni ko'z oldiga gavdalantirsa. Ikkinchida, psixologik tasvir obekt sifatida yuzaga chiqayotgan boshqa bir holatni his qiladi. Endigina yorishayotgan tong yuz ifodasi sifatida, oz-mos his qilinayotgan masrurlik baxtning yorug' izini ifodalab kelmoqda.

Boshqa bir o'rinda lirik psixologizmning metaforiklashuvi butun band boylab yoyilib ketgan:

Keldimi deb sendan xabarlar

Eshiklarni necha bor ochdim.

Daydi shamol bebosh boladay

Derazamni sindirib qochdi.

Tuni bilan qiynaldi yurak

Yeta olmay nur yo'llariga

Isming qo'ndi kapalak kabi

Goh tushimga,

goh qo'llarimga...

Mazkur misralarda an'anaviy insonning kutish holatini sodda, ravon holatda berish hukmron. Bizga ma'lumki, mumtoz adabiyotimizda ham bunday intizorlik

holatini tasvirlash juda ko'plab ijodkorlarning she'rlarida uchraydi. Chunonchi, Hazrat Alisher Navoiyning "Kecha kelgumdur debon..." misralari bilan boshlanuvchi ishqiy mavzudagi g'azalida tadrij san'ati yetakchilik qiladi. Unda ham oshiq ma'shuqasini kutadi, u kecha kelaman deb kelmagan, ko'zlariga qancha tonglaruyqu kelmay kutgan ham kelmagan, har lahza chiqib uning yo'liga intizor bo'lgan kelmagan. Chiqqan oshiq, albatta, eshikni ochadi, yopadi, yuqoridagi Zebo Mirzo misrasida ham xuddi shu tasvir ayni o'xshash. Hazrat Alisher Navoiy keying baytlarda joni og'ziga kelgani, undan so'ng esa hijrondan o'rtangan qalbning vaziyatini bosqichma-bosqich darajalab boradi. Shoir Zebo Mirzo misralarida kelmagan, o'ngida ko'rmagan yorini endi tushlarida ko'rgisi keladi. Ma'shuq tushida yorini ko'rish bilan qanoatlana olmaydi, baribir uning kelishini istaydi, uning kelmaganidan yuragida yuksak qayg'u va alamli iztorob alanganadi:

Sen kelmading,

Biroq bu gal ham...

Men kunning qon yuziga boqib-

G'ijimlanib otilgan xatday-

Yuragimni yubordim yoqib!...

Ma'shuq oshiqni kechirmaydi, uning iztiroblariga yuragini aybdor biladi, unga shu uqubatni ro'baro' qilgan yuagidan goyokin alam oladi, uni yoqib yuboradi. Shoiraning nazdida unga inson sevgisi musibat keltirdi, u uni sitamli, qayg'uli, azoblar girdobiga tashladi, shuning uchun bu dardlar ovunchini boshqa bir odamdan topib bo'lmaydi va u tabiatga yuzlanadi:

...Tuni bilan yomg'irlar yog'di... Uning yuragidagi o'tni ona-tabiat bartaraf qilar, balki ko'zidan to'kilgan yoshlar so'ndirar... Demakki, ma'shuqa dardning shifosini tabiatdan yo o'zidan izlaydi. Bunday lirik psixologik holatni tasvirlashda ijodkor tomonidan qo'llangan an'anaviy va individual metaforalar muhim rol oynagan."Daydi shamol, "yurak qiynog'i", tushga qo'ngan kapalak", "kunning qon yuzi", "yurakni yoqish" bari birikmalardagi metaforalar ayni shu maqsadni amalga oshirishda xizmat qilgan. Kapalak obrazining metaforiklashuvi o'zbek adabiyotida an'anaviylik kasb etgan.

Shoir ijodida an'anaviy metaforalarning metaforiklashuvi psixologik tasvirni tiniqlashtiradi, ta'sirini kuchaytiradi. "Hayotning go'zalligi", "oppoq nur", "yurak qoni" kabi metaforalardan obraz ichki dunyosining samimiyati, ochiq munosabati sezilib turadi:

Hayot qanday go'zal,

Yashash qanday baxt

Olam burkanganda oppoq nurlarga.

Yurak qonin ichib ko'rganmisan, ayt,

Kuning qolganida makri zo'rlarga?

Inson , gul yoki boshqa mavjud predmetlar go'zal bo'lishi mumkin, hayotning go'zalligi inson ruhiyatida sodir bo'layotgan kechinmalarga bog'liq. Chunonchi, inson kayfiyati yaxshi bo'lsa, uning siyratida sokinlik hukmronlik qilsa, goyoki tevarak-atrof ham go'zal ko'rinadi yoki aksincha. "Yurak qoni" birikmasidagi ma'ning ko'chishi, aslida, an'anaviy obraz sifatida qiynalgan, jabr chekkanlik ma'nolarini ifodalaydi, shoiraning "Ishq" she'rida shu an'anaviy metafora , individuallik hosil qiladi, ya'ni sabr-qanoat, chidam, sabot kabi semalarni ifodalab kelgan, bu bilan u qullikka, mutelikka ko'nish kerak demoqchi emas.

Senga aytish oson, o'zingni emas,

Elaysan o'zganing qiyl-u qolini.

Sen qaydan bilasan to'fonda qolgan

Ojiz odamlarning g'arib holini?!²

Mazkur misralarda birobning holiga achinmaydigan beparvo, beg'am , insonlar dardini o'zida tuyolmaydigan, ayni chog'da azoblarga duchor qilishi mumkin bo'lgan shaxslar obrazi "Elaysan o'zganing qiyl-qolini", "g'arib hol" kabi metaforalar orqali ifodalangan. Boshqalar boshiga tushgan tashvishga barmoq orasidan qaraydidan odamlar timsoli badiiy adabiyotda juda ko'plab uchraydi. Chunonchi, Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasidagi holatni eslash kifoY. Abay o'zining "Naqliya so'zlar" asarida to'rt narsa insonning aql va bilimiga putur yetkazishini ta'kidlaydi: beg'amlik, beparvolik, oyin-kulgi va ixlos qoymaslik. Beg'am, beparvo odam birovning mas'uliyatini o'z yelkasiga ololmaydi, uning dardida dardmand bo'lolmaydi. Bizning nazarimizda, oddiy maishiy hayotimizda tanbal, dangasa, ishyoqmas insonlar beparvo, beg'am kishilar sifatida talqin etiladi, aslisda, birovning tashvisiga sherik bo'la olmaydigan, o'z manfaati uchun har narsaga tayyor bo'lgan, bu yo'lda boshqalarga musibat kelishiga parvo ham qilmaydiga nusxalar haqiqiy beg'am, beparvo odamlardir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Мирзаева Н.Б. XX аср шеърлятида метафорик образ муаммоси (Гарсиа Лорка ва Шавкат Рахмон шеърляти мисолида): Филол. фан. докт...дисс. - Т., 2006.
2. Шарқ мумтоз поэтикаси. / Нашрга тайёр: Ҳ. Болтабоев.— Тошкент: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
3. Ҳусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ. — Тошкент: Гафур Ғулом, 1981. — Б. 219.
4. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. №-5. — Б. 68.
5. А.Фитрат. Танланган асарлар. Адабиёт қоидалари. — Тошкент: Маънавият, 2006. IV Ж. — Б. 64.
6. Zebo Mirzo. Ishq. Toshkent, Akademnashr. 2011.